

Van Braams bevlieging

Nederlanders investeren in het Ruhrgebied, 1850-1880

In een in het Nederlands gestelde prospectus uit 1855 spiegelt de NV 'Vulkan' uit Duisburg de beleggers de schitterendste winsten voor. De pas opgerichte hoogoven- en mijnbouwonderneming zal haar aandeelhouders het eerste jaar op zijn minst een dividend van 8 procent kunnen uitkeren; in het vijfde jaar zou dit wel 51 procent kunnen bedragen.¹ Vijf jaar later heeft de crisis toegeslagen; het bedrijf moet sluiten en zijn algemeen directeur beneemt zich het leven in een naburige kalkgroeve.² Een kalkgroeve die net als de hoogoven 'Vulkan' met behulp van Nederlands kapitaal geëxploiteerd wordt. De 'Vulkan' en de 'Rattinger-Kalk- und Marmorindustrie' zijn later aangehaald als voorbeeld van de slechte prestaties van Nederlandse ondernemers in het Ruhrgebied, dit in tegenstelling tot de Britse.³ Maar dat valt nog te bezien.

Nederlands geld heeft een rol gespeeld bij de industrialisatie van het Ruhrgebied, en wel in het bijzonder in de periode die de eerste 'Gründerzeit' wordt genoemd, de jaren van 1850 tot en met 1857. Dus lang na de Industriële Revolutie in Engeland, later dan de industrialisatie van Frankrijk en België en vele jaren eerder dan de industrialisatie van Nederland. In de Nederlandse vakliteratuur zijn daarover niet meer dan een paar alinea's te vinden.⁴ De Duitse vermeldt Nederlandse investeringen als een onderdeel van het buitenlands kapitaal dat midden negentiende eeuw naar het Ruhrgebied trok, zonder dit verder te kwantificeren. Daarbij worden dan een paar bedrijven genoemd: de 'Vulkan', de 'Holland' en daar blijft het zo ongeveer bij.⁵

Er moet echter méér te vinden zijn. Een aantal Duitse namen in de correspondentie van C.J.A. den Tex (mijn overgrootvader) uit de jaren 1850-1864 duiden op een groter verband en waren de aanleiding voor verder onderzoek. Wat was er daar in Duitsland, in die jaren vijftig van de negentiende eeuw, precies aan de hand? Wat waren de Nederlandse investeringen en wat stelden ze eigenlijk voor? En wie waren de Nederlanders die daarbij een rol speelden? Tenslotte wil

Portret van Jan Jacob van Braam door C.F. Sohn, 1856. Foto: Iconografisch Bureau/RICO, Den Haag.

ik vaststellen of deze Nederlanders hiermee een belangrijke bijdrage aan de industrialisering van het Ruhrgebied hebben geleverd, of dat hun betekenis enkel van Nederlands belang is geweest.

Dit artikel gaat over Duitse kolenmijnen en hoogovens en Nederlandse heren; ze horen bij elkaar. In het algemeen is het makkelijk te verklaren waarom het Ruhrgebied vrij plotseling hoogst aantrekkelijk werd voor binnenlands en buitenlands kapitaal. De spectaculaire hoogten en diepten van die eerste 'Gründerzeit' vormen ook de reden dat de Nederlandse inbreng nooit precies is vast te stellen. Kluitmann zegt dat Nederlands geld vanwege de al eeuwenlang bestaande oude handelsbetrekkingen tussen Nederland en Duitsland, niet zo geconcentreerd in een aantal ondernemingen als Engels en Frans geld heeft deelgenomen aan de 'Aufschwung' van het Ruhrgebied, maar langs veel meer kanalen en diffuser.⁶

Aan de hand van de Arnhemse burger en oud-Indischman Jan Jacob van Braam kan ik duidelijk maken waarom een nieuwe industrie en een gezelschap van particuliere kapitaalverschaffers elkaar juist toen, juist daar troffen. Uit Van Braams financiële inbreng, zijn aanwezigheid bij zovele Nederlands-Duitse ondernemingen, én uit de aard van het investerend gezelschap, maak ik op dat Van Braam het verbindend element is geweest in dit grensoverschrijdend avontuur. Ik zal in grote lijnen ingaan op de lotgevallen van de verschillende ondernemingen en daaruit ook het batig saldo opmaken van Van Braams eigen ondernemerschap.

In de toekomst wil ik verder onderzoek doen naar de man die in diezelfde tijd, zowel als partner van Van Braam als zelfstandig, geld en tijd stak in 'Duitse zaken'. Dat was de bewuste overgrootvader, C.J.A. den Tex; vanaf 1869 combineerde hij deze met het burgemeesterschap van Amsterdam.

Snelle winsten, grote verliezen

Aan Rijn en Ruhr, daar was het waar de dingen gebeurden, anno 1850. Er heerste een koorts van snel winst willen maken, die tijdgenoten wel vergeleken met de goudkoorts in Californië en die heden ten dage doet denken aan de technologiehausa aan het einde van de twintigste eeuw. In één enkel decennium was een landelijke en kleinstedse samenleving veranderd in een warwinkel van heftige industriële activiteiten. Er waren natuurlijk al eerder ondernemersinitiatieven geweest, pogingen om zich de technieken eigen te maken waar het buitenland zo veel verder mee was. Maar de eigenlijke doorbraak, letterlijk en figuurlijk, kwam in de jaren veertig. In 1838 lukte het Duitse mijnningenieurs voor het eerst om mergellagen te doorboren die tot dien ondoordringbaar waren geweest. Nu werd het mogelijk de dieper gelegen kolenlagen van het Ruhrgebied te bereiken.⁷

Daarmee leek ineens ook rijkdom binnen ieders bereik. Allereerst waren het de mensen uit de streek zelf die geld staken in de verdere exploitatie. Boeren en buitenlui, boekhouders, cavalerieofficieren, meubelmakers en herbergiers, ambtenaren en telgen uit oude mijngeslachten sloegen driftig aan het mijnen. Was het niet in de hoop op de verkoop van kolen aan de nieuw opgerichte spoormaatschappijen, dan wel op de speculatiewinst bij de verkoop van hun 'Kuxen', de term voor de aandelen in de mijn. Het revolutiejaar 1848 zette maar even een domper op de ondernemingsdrift. Ook in verder gelegen streken kreeg men lucht van de mogelijkheden van het Ruhrgebied. Er kwam méér kapitaal, eerst uit Noord- en Midden-Duitsland, toen uit België en Frankrijk, uit Groot-Brittannië, met name Ierland en uit Nederland.⁸ Maar aan de tijd van grote verwachtingen, snelle bloei en wilde speculatie kwam een abrupt einde in 1857.

Hoe belangrijk de rol van het buitenlandse kapitaal is geweest, blijft een zaak van schattingen, variërend van minder dan een vijfde tot een derde van het totaal in die periode geïnvesteerde kapitaal.⁹ Na deze eerste crisis, in 1857, bleef het tobben, al is de grote lijn van de ontwikkeling die van een sterke industriële groei. Een tijdlang waren aandelen in mijnen en hoogovens incourant; de gebouwen en machines van de vele ondernemingen die failliet gingen, werden voor ver onder hun inkoopwaarde verkocht.¹⁰ Dit verbeterde in de loop van de jaren zestig; er kwam een nieuwe hausse van investeringen van 1870 tot 1873 waarna een nieuwe en langduriger periode van depressie volgde. De jaren 1870 tot 1873 worden de tweede 'Gründerzeit' genoemd; algemeen wordt aangenomen dat die vooral met Duits kapitaal is gefinancierd, waarbij de banken in tegenstelling tot de eerste investeringshausse een belangrijke rol hebben gespeeld. Geld was er nu genoeg in Duitsland, onder andere dankzij de herstelbetalingen van Frankrijk aan Duitsland, na de oorlog van 1870-71.¹¹ De ondernemingen die de crisis van eind jaren vijftig overleefden en het vol hielden tot de tweede 'Gründerzeit' van 1870 tot 1873 zouden dit danken aan het geduld van hun eigenaars-aandeelhouders, aan een uitzonderlijk goed product of aan een ondernemerspersoonlijkheid met een bijzonder kredietwaardige uitstraling. Zo kon het bedrijf van Krupp, dat alle drie in huis had, lange tijd blijven groeien onder een steeds groter wordende schuldenlast.¹²

De breuken in deze ontwikkeling zijn er ook de oorzaak van dat niet alle investeringen uit die eerste periode te achterhalen zijn. Er waren talloze grote en kleine bedrijven, honderden en nog eens honderden mijnen, waarvan vele voorgoed zijn verdwenen. Andere zijn stilgelegd om jaren later, onder andere eigenaars, weer te worden voortgezet. Joachim Huske publiceerde in 1998 een geactualiseerd overzicht van alle mijnen die in het Ruhrgebied zijn geëxploiteerd en zegt dat hij er met de 3.300 die hij traceren kon nog lang niet is.¹³ Ook van

die 3.300 is de geschiedenis lang niet altijd bekend. Ambtelijke stukken in de staatsarchieven vermelden meestal alleen de naam van de vertegenwoordiger van de eigenaars, maar niets over de eigendomsverhoudingen. Wat de bedrijfsarchieven betreft: niemand bekommerde zich bij de sluiting van een bedrijf om het bewaren van het archief voor toekomstige generaties.¹⁴ Dezelfde handicap geldt, en dan nog in sterkere mate, voor de onderzoeker die de ijzermijnen wil terugvinden die in die tijd door de nieuwe Ruhrondernemingen werden aangeschaft. Zij lagen onder andere in het Siegerland, ten zuidoosten van de Ruhr, een vergeleken tot de Ruhr maar weinig beschreven gebied. Daar zijn ook sporen van Nederlandse investeringen te traceren, zonder dat dat iets over het totaal zegt.¹⁵

Een man uit Indië

Op 21 maart 1847 vertrekt landgoedeigenaar Jan Jacob van Braam met zijn gezin uit Batavia. Hij wordt door velen uitgeleide gedaan, want hij is een algemeen geliefd en gerespecteerd man. Van Braams droom is een kasteel in Duitsland. De minister van Koloniën, Jean Chrétien Baud, schrijft in een aantal brieven aan gouverneur-generaal Rochussen:

Van Braam heeft het in zijn hoofd gezet, dat er voor hem geen heil te vinden is als aan de boorden van de Rijn. Hij is reeds naar Duitsland geweest en zal welligt koper worden van een landgoed dat eerlang nabij Bonn zal worden verkocht. Wie hem dat in het hoofd gehangen heeft is mij nog niet klaar gebleken. Het is alsof hij zich zelf en zijn geld niet veilig waande in het vaderland. Reeds op Java moet hij gecorrespondeerd hebben over een landgoed nabij Bordeaux. Thans is het *Germany for ever. Cest une espece d'engouement* [een soort bevlieging]. Ik wil hopen dat op hem niet zal toepasselijk worden het bekende gezegde: *L'engouement est une fièvre de l'imagination dont l'unique remède est l'expérience amère* [Een bevlieging is een koorts van de verbeelding die alleen door bittere ondervinding genezen kan].

Rochussen schrijft terug:

De positie bij den Godesberg is ook zeer aantrekkelijk: het centrum van Europa en aan de grote passage.... Het enige middel om v. Braam van voornemen te doen veranderen zou wezen om hem in Den Haag *werk* te verschaffen, want hij is voor- en bovenal een werkzaam mens.¹⁶

Van Braam (1805-1884) was een telg van de Indische elite. Geboren in Batavia, eigenaar van de landgoederen Koeripan en Kedoengbadak bij Buitenzorg, en zowel zwager als schoonzoon van Jean Chrétien Baud, gouverneur-generaal van Nederlands-Indië, later minister van Koloniën.¹⁷ Na zijn terugkeer in Nederland vestigde Van Braam zich in Arnhem. Voor het Kamerlidmaatschap, de suggestie

Slot Steinhausen met linksonder de mijn Louisenglück, 1863/64, getekend door Alexander Duncker.

van Rochussen, voelde hij niets. Wel is hij een aantal malen raadslid geweest, om zich dan toch weer terug te trekken 'om zaken van nijverheid'.¹⁸

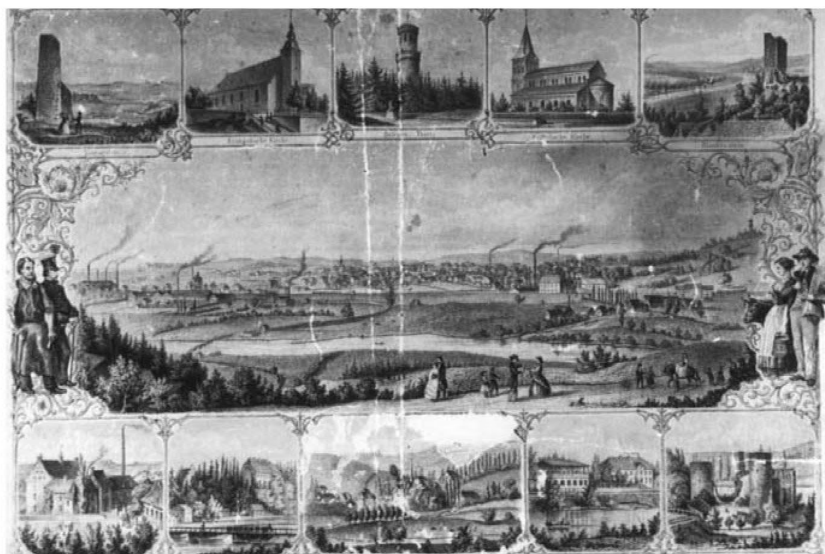
De koop van het kasteel bij Godesberg ging niet door en wat Van Braam daarmee voorhad, zullen we nooit weten. Maar het is waarschijnlijk dat zijn zucht tot ondernemen hem dreef. Vier jaar na zijn terugkomst uit Indië, op 28 juni 1851, begon zijn Duitse avontuur met de koop van een ander kasteel. Het werd slot Steinhausen, in Bommern aan de bovenloop van de Ruhr, tegenover het stadje Witten. Mede-eigenaar werd de architect Wilhelm Fromberg. Wilhelm Fromberg (1812-1882) was een uit Kleef afkomstige timmermanszoon, die zich in 1839 in Arnhem had gevestigd als 'bouwmeester' en daar alle kansen aangreep die deze stad te bieden had. Tegenwoordig zou je hem – koper, bouwer en verkoper van grond en huizen – een projectontwikkelaar noemen en een heel succesvolle bovendien.¹⁹ Met de koop van het kasteel ging ook die van een aantal mijnen gepaard: de 'Vereinigte Nachtigall & Aufgottgewacht', de 'Braunschweig Nordflügel', de 'Vereinigte Nachtigall', de 'Leipzig' en de 'Louisenglück Ost'. Dit alles te samen werd voor de som van 290.000 Thaler van Ludwig Freiherr Von Elverfeldt gekocht.²⁰ De waarde van een Thaler was toen ongeveer anderhalve gulden.

Het staatsapparaat en de ondernemer

1851 was een goed jaar voor de koop van een kasteel met mijnen. Voor het eerst zette de Pruisische overheid de stap van staatsdirigisme naar een liberaal systeem. In tegenstelling tot het 'laissez-faire' van de Engelse overheid ten opzichte van de industriële ontwikkeling, had de Pruisische staat zijn *Staatliche Direktionsprinzip*, waarmee hij de rol op zich nam van plannenmaker en regelaar van de economie. Met de *Bergordnung* uit 1737, die formeel pas in 1865 werd afgeschaft, werd hij mijnbouwondernemer; het ambtenarenapparaat maakte de dienst uit, ook in de particuliere mijnen. Maar in 1851 gaf de *Miteigentümmergesetz*, de bevoegdheden om productie, prijs en personeelsbeleid te bepalen aan de particuliere mineigenaren – en daarmee in feite ook aan de vrije markt.²¹

Tegelijk werden de mogelijkheden om daarvoor nieuw kapitaal aan te trekken in de vorm van een naamloze vennootschap verruimd. Nog lang ging dat met veel obstakels gemoeid; de overheid had weinig vertrouwen in eigenaren wier verantwoordelijkheid niet verder ging dan de waarde van hun effectenpapieren. Een van de eisen die de staat aan de oprichting van een NV stelde, was aan de samenstelling van het bestuur: de meerderheid moest uit ingezetenen bestaan. Ook dat maakte de koop van Steinhausen aantrekkelijk; voortaan hadden zijn Nederlandse eigenaars een Duits adres.²²

In de daaropvolgende jaren bereikte de bundeling van nieuw kapitaal in de

Witten aan de Ruhr door J. Lübke, 1865.

Slot Steinhausen met de schipbrug over de Ruhr voor het transport van kolen. Detail van de plaat naar J. Lübke, 1865.

vorm van NV's in het Ruhrgebied een hoogtepunt, alleen in 1856 en 1857 al met 27 concessies, goed voor bijna 24 miljoen Thaler. Dat is meer dan de helft van het kapitaal van alle NV's te samen die tussen 1840 en 1861 werden opgericht in het Ruhrgebied, een totaal van 45 miljoen Thaler. Op hun beurt waren die 45 miljoen de helft van het totaal over heel Pruisen in de periode 1840-1861.²³ De 'Vereinigte Nachtigall Tiefbau' die 4 mei 1854 totstandkwam, was geen NV maar een samenwerkingsverband van meerdere kleine mijnbouw-ondernemingen, zogenaamde Gewerkschaften, waarvan het merendeel van de 'Kuxen' in handen was van Van Braam en Gerrit Vriese. Ook Rochussen en Baud kochten een aantal 'Kuxen'.²⁴

Gerrit Vriese (1784-1860) was, in tegenstelling tot Van Braam, een voorbeeld van de 'self-made-man'. Hij was een uit Oostzaan afkomstige chirurgijns knecht, die als twintigjarige naar Indië vertrok en daar fortuin maakte. In 1817 werd hij eigenaar van het uitgestrekte landgoed Kandanghauer bij Cheribon; hij stierf, in Amsterdam, als miljonair.²⁵ Of er sprake is van vriendschap of een puur zakelijke verhouding is niet bekend, in ieder geval vonden Van Braam en Vriese elkaar op Java in een gemeenschappelijk streven naar de mechanisering van de rijstpellerij en later in een aantal Duitse ondernemingen. Tegen die tijd schakelde Vriese zijn jonge schoonzoon C.J.A. den Tex in. Den Tex (1824-1881) die een niet al te drukke advocatenpraktijk had, gooide zich met enthousiasme als de zaakwaarnemer van zijn schoonvader in diens Duitse ondernemingen. Na Vrieses dood in 1860 ging Den Tex verder, zowel als partner van Van Braam als zelfstandig. Drie decennia lang hadden de twee regelmatig met elkaar te maken.

Diepere lagen

Met het goed Steinhausen bezaten de Nederlanders een onderneming die op een gelukkige manier verleden en toekomst in zich verenigde. Het landschap rondom het kasteel Steinhausen was het oudste mijnbouwgebied van de Ruhr, hier komen de kolenhoudende aardlagen tot aan de oppervlakte. Drie generaties Von Elverfeldts – een echte mijnfamilie – hadden hier de mijnbouw ontwikkeld en geijverd voor de verbetering van het vervoer te land en over de Ruhr. De vierde generatie verkocht een voor zijn tijd modern 'Tiefbau'-bedrijf, waar tot onder het waterpeil werd gegraven. Met de nodige investeringen zou het zijn werkzaamheden kunnen uitbreiden naar de dieper gelegen kolenlagen.

Het kasteel dat hij de nieuwe, buitenlandse, eigenaren achterliet was ontdaan van zijn hele inhoud, inclusief de familiegraven, maar het hoopvolle en inspirerende uitzicht op de omgeving kon hen niet worden afgenomen. Aan de overkant van de Ruhr stonden twee andere kastelen, in de greep van de industrialisatie. Uit het middeleeuwse Haus Berge staken de schoorstenen van de staalfabriek

van de familie Lohmann, een ander pioniersgeslacht van de regio; in Haus Crengeldanz was de glasfabriek van de familie Von Müllensiefen. Vlak aan de overkant van de Ruhr tegenover Steinhausen bevond zich het spiksplinternieuwe station van Witten, het eerste station aan de Bergisch-Märkische spoorlijn. In 1853 bouwde Van Braam voor 20.000 Thaler een brug over de Ruhr die de mijnen onder het kasteel en het station van Witten over de kortste afstand met elkaar verbond.²⁶ Fromberg bleef niet lang eigenaar; hij verkocht zijn aandeel door aan Gerrit Vriese. Hij trok zich echter niet terug op zijn Arnhemse activiteiten maar nam deel aan nog meer nieuwe Duits-Nederlandse ondernemingen.

IJzer aan de Rijn

In 1855 werd in het noordelijk Ruhrgebied, daar waar de ware hausse van mijnen in de jaren veertig was begonnen, een nieuwe onderneming opgericht, het 'Bergbau Gesellschaft Holland AG', in Wattenscheid, tussen Dortmund en Essen gelegen. Het maatschappelijk kapitaal van 500.000 Thaler werd in 1859 uitgebreid tot 850.000. De 'Holland' zou een in 1847 ontdekte kolenschat (*Mutung*) gaan exploiteren.²⁷ De mannen die op 10 april 1855 bij elkaar kwamen om de 'Holland' op te richten waren J.J. van Braam, Heinrich Thies, F.H. Cores de Vries, een artillerieofficier uit Arnhem, Heinrich Wilhelm Fromberg en Diederich Kollmann. Waarschijnlijk was het Heinrich Thies uit Essen die de Duitse mogelijkheden en het Nederlands kapitaal bijeenbracht, zoals hij eerder bemiddeld had bij het aantrekken van Belgisch en Engels kapitaal. Thies was een hoge ambtenaar – buiten dienst – van het Bergamt, nam zelf deel aan de vele proefboringen naar kolen in het gebied ten noordoosten van Essen, en was, onder andere, mede-oprichter van de 'Société Anonyme Belge-Rhenan de la Ruhr' (1849) en het 'Bergbaugesellschaft Neu-Essen AG' (1855).²⁸

Het verslag van deze eerste bijeenkomst vermeldt wie er voor een gezamenlijk bedrag van 150.000 Thaler garant wilden staan. De bedragen lopen op van 4.000 Thaler tot 45.000 (Van Braam). C.J.A. den Tex staat voor 19.000 genoteerd; hij werd de eerste voorzitter van het 'Holland'-bestuur, met een Duits adres, een landgoed bij Bromberg, tegenwoordig Bydgoszcz in Polen.²⁹

Een tweede onderneming die met Nederlands kapitaal werd opgericht, was de al eerder genoemde 'Vulkan'. Van de 'Holland' is het bedrijfsarchief bewaard gebleven, van de 'Vulkan' geen. Wel bevindt zich in het persoonlijk archief van zijn eerste technische directeur een verslag van de eerste oprichtingsvergadering.³⁰ Hieruit valt op te maken wat de overeenkomsten en verschillen zijn geweest tussen de investeerders in de 'Holland' en die in het ambitieuze staalavontuur van de 'Vulkan', het tweede hoogovenbedrijf bij Duisburg.³¹ Bij beide neemt Van Braam een centrale plaats in.

In tegenstelling tot de mijnbouw was het hoogovenbedrijf een volstrekt nieuwe bedrijfstak voor het Ruhrgebied. De tweede grote doorbraak in de ontwikkeling van het Ruhrgebied kwam in 1850 toen het ingenieur Römheld in de Friedrich Wilhelm Hütte lukte na twee jaar van experimenteren tot een stabiele productie van ruwijzer uit ijzererts te komen, met cokes als brandstof.³² Tot die tijd was het Ruhrgebied voor zijn ruwijzer helemaal afhankelijk van invoer, onder andere uit het Sieger- en Nassauerland, waar ijzermijnen waren én een eeuwenoude traditie van ijzerverwerking op basis van houtskool en met gebruik van waterkracht.

Met stoomkracht en cokes kon het Ruhrgebied nu zelf aan de slag; in de jaren 1853-1857 werden er al 30 hoogovens in werking gesteld. Daarmee groeide in diezelfde jaren het aandeel van het gebied aan de verwerking van ijzererts naar ruwijzer, het procédé dat de basis vormt voor de ijzer- en staalverwerkende industrie, van praktisch niets tot 25 procent van de totale Duitse productie.³³ In snel tempo volgden, liefst in de nabijheid van een hoogoven, al naar gelang het gebruikte procédé, de nieuwe staalfabrieken, de puddel- en walswerken, en de staalgietereien. Dit alles in die jaren rond 1855 met het grenzeloos optimisme waarmee ook de 'Vulkan' is opgericht. De prospectussen van andere nieuwe ondernemingen doen beloften van een dividend van 20 tot 40 procent waar niemand vraagtekens bij zette. Bij de oprichting van de 'Dortmunder Bergwerk und Hüttengesellschaft' schreef het blad *Der Aktionär* in 1855: 'in het algemeen is de mijnbouw zo winstgevend en de afzet zo zeker dat een berekening van de rentabiliteit volstrekt overbodig is'.³⁴ De 'Vulkan' leek in ieder geval alles mee te hebben: de ligging, de verbindingen, de grondstoffen, de techniek.

De eerder genoemde prospectus van de 'Vulkan' zegt in 1855: 'De steeds klimmende aanwending van ijzer, het veelvuldig gebruik van dat metaal bij voorwerpen die vroeger uit hout of steen werden vervaardigd, de uitputting der bosschen [...] de uitbreiding der spoorwegen, deze verslinder van ijzer.' De onderneming meent voor de toekomst dan ook te kunnen verzekeren: 'eenen gereeden en klimmende aftrek van metaal' en wil de 'vrees verbannen voor ene in de toekomst te werkzame mededinging'. Vervolgens wordt er een vergelijking gemaakt van het verbruik van ijzer per hoofd der bevolking. Binnen het Tolverbond van Duitse staten 'moet het nog machtig toenemen alvorens op de hoogte van Groot Brittannië of Noord-Amerika te geraken. Het product der ijzerindustrie is géén mode-artikel'. Wat kolen betreft: 'alhoewel de speculatiegeest zich sterk op het ontginnen van kolenmijnen heeft geworpen zo verzekert toenemende behoefte aan ijzer en zich uitbreidende stoomvaart ook gereeden aftrek van de kolen'.

De prospectus vervolgt met de opsomming van veelbelovende factoren: 'het bezit van een allergunstigst terrein aan de haven en station van de Köln-Mindener spoor. Hooggelegen klei en mortel voor goedkope steen, geen transport-kosten, dankzij ligging aan de Rijn mogen slakken aan de oever worden uitgestort, geen kosten van de wegruiming. Daarbij komt de hoogst voordelige koop van ijzererts-mijnen in het Groot-hertogdom Nassau en Pruisen, aan Sieg en Wiedbach. Maar vooral de vondst van uitmuntende kolenmijnen. Nabij de Hoge Ovens is naar kolen geboord en zijn vooral vetkolen en andere waardevolle steenkoolsoorten gevonden, ontdekt door Berghauptmann Jacob'.

De maatschappij stelt voor om tot verdere ontginning van de eigen ijzermijnen over te gaan, de twee intussen opgerichte hoogovens in werking te stellen en deze te vermeerderen tot vier, later zes. Daarbij moet ook een puddel- en walswerk komen, dat wil zeggen een of meerdere fabrieken waarin het ruwijzer wordt omgesmeed tot staal. Tot de namen onder de prospectus behoort, een extra aanbeveling voor de *insiders*, ook die van technisch directeur Julius Römheld, bekend van zijn werk voor de Friedrich Wilhelms Hütte.³⁵ Wat nog ontbrak was het geld.

Rotterdamse kringen

Voor de exploitatie van een nieuwe 'Tiefbau'-mijn was een half tot één miljoen Thaler nodig. Voor een hoogovenbedrijf 200 tot 300.000 Thaler en voor een hoogovenbedrijf in combinatie met puddel- en walswerk één tot twee miljoen.³⁶ De leiding van de maatschappij de 'Vulkan' stelt in haar prospectus voor de bestaande *Gewerkschaft* de door het *Bergregt* verplichte 128 'Kuxen' om te zetten in een naamloze vennootschap: 3.000 aandelen à 500 Thaler, in totaal 1,5 miljoen Thaler. Het verslag van de oprichtingsvergadering van 5 september 1855 geeft een verrassend beeld van de Nederlandse investeerders. Alsof er een reünie is belegd van Indiëgangers: bestuurders, soldaten en handelslui.³⁷ Duitsers speelden een belangrijke rol in de technische en zakelijke leiding van beide ondernemingen. Bij de 'Vulkan' waren dat de mijnningenieurs F.W.J. Brewer en Römheld, medeoprichters en grootaandeelhouders. Römheld was technisch directeur tot hij in 1858 met Brewer ruzie kreeg en ontslagen werd. Tot het bestuur (*Vorstand*) behoorden kolonel P. van Swieten, uit Den Haag, grootaandeelhouder, G.P. van Blommestein, directeur der posterijen in Apeldoorn, Van Braam en de Duitsers D. Kollmann, intussen tot technisch directeur van de eerder genoemde 'Nachtigall-Tiefbau' benoemd, J. Esch, koopman in Duisburg, en A. Weerth, een landgoedbezitter uit Godesberg. Allen met een in verhouding tot Van Swieten bescheiden portie aandelen.

Tot zover niets bijzonders. Maar nu de aandeelhouders van de 'Vulkan'.

Tweemaal een gouverneur-generaal van Nederlands-Indië. Twee presidenten van de factorij van de Nederlandsche Handelmaatschappij in Batavia, de zogenaamde 'kleine regering'. Een lid van de Raad van Indië. Een commandant van het Indische Leger. Een broer van die commandant. Nog een generaal. Een generaalsweduwe. Een landeigenaar. Te weten J.J. Rochussen met 118 aandelen van 500 Thaler, C.F. Pahud (100), Louis Matthieu Plate (103), familie van de Rotterdamse Plates, C.A. Granpré Molière (68), J.F. Walrave van Nes (24), J. van Swieten (10) en de al eerder genoemde P. van Swieten (310), met nog een aantal aanverwante Van Swietens, F.D. Cochius (40), Freifrau von Gagern (62), en J.J. van Braam (34). Van Swieten springt er uit met zijn aandeel van 165.000 Thaler. Waar hij het met een militair pensioen van 3.000 gulden jaarlijks van deed, vraag ik me bezorgd af, maar meer weet ik niet van hem.

Opvallend zijn ook de verschillende Rotterdammers met Indische handelsbelangen, in de koffie, de suiker, de thee, de scheepvaart. E.L. Jacobson, goed voor 100 aandelen, M.G. van Heel, medeoprichter met 66 aandelen, en grootaandeelhouder, twee broers Rueb met samen 40 aandelen, en daarnaast nog een heel aantal andere namen uit de Rotterdamse zakenwereld, meerdere telgen van de familie Ruys, allen met een klein aantal aandelen. Verder veel familieleden, vrienden, relaties van de vorigen, die kennelijk wel mee wilden doen aan het Duitse staalavontuur maar ook weer niet te wild.³⁸ Banken spelen hierbij geen rol, wat niet uitzonderlijk is voor deze tijd. Er is een klein groepje Hagenezen, een wat grotere groep in het oosten des lands; je zou van Gelderse kringen kunnen spreken. En opvallend weinig Amsterdammers.

Arnhemse kringen

Vergeleken met de aandeelhouders van de 'Vulkan', lijken de oprichters en aandeelhouders van de 'Holland' maar een bijeengeraapt gezelschap.³⁹ In de eerste plaats Gelders met Arnhem als centrum, en in de tweede plaats een Amsterdamse aangelegenheid. Arnhem had in die tijd de gegoede Nederlander een aantrekkelijke combinatie te bieden van landschapsschoon, particulier initiatief en een aristocratische ambiance. Voorbij de gesloopte vestingwallen werden fraaie nieuwe woonwijken gebouwd, mede dankzij bouwmeester Fromberg, en rondom de stad ontgonnen de landeigenaren de heidevelden en legden bossen aan.⁴⁰ Een van de naburige aristocraten was (de voormalige minister van Binnenlandse Zaken) Anne Willem baron Schimmelpenninck van der Oye, zowel aandeelhouder in de 'Vulkan' als de 'Holland' met aandelen voor 10.000 Thaler ieder. Schimmelpenninck gaf ook van zijn belangstelling voor de Nederlandse industrie in het Ruhrgebied blijk door zijn aanwezigheid bij de opening van staalfabriek 'Berger & Co' in Witten (waarover later meer). Mogelijk is er uit

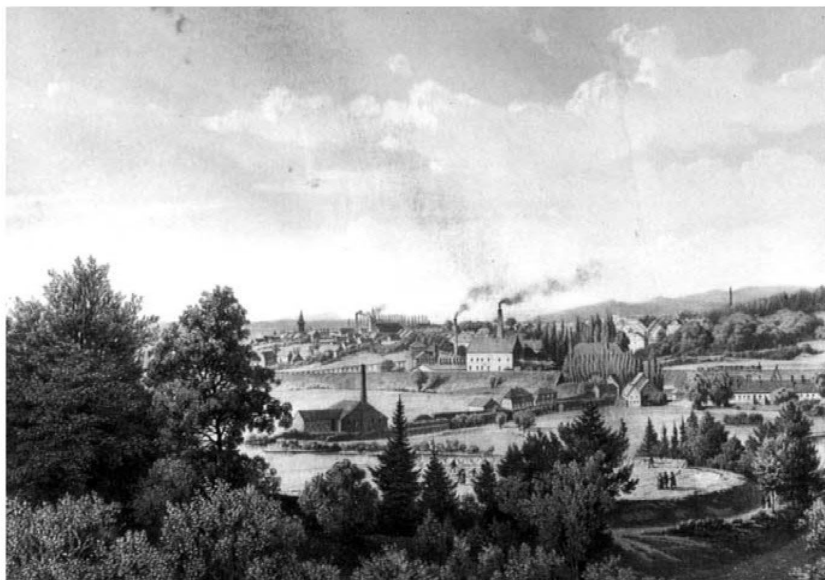
hetzelfde reservoir van Gelderse aandeelhouders geput bij de oprichting in 1858 van de mijnbouwonderneming 'Gelria' bij Altendorf onder Essen, met onder anderen Van Braam en Fromberg als oprichters.⁴¹

Er zijn meer ondernemingen opgericht met een – vermoedelijk – Nederlandse deelname. Het 'Deutsch-Holländische Aktiengesellschaft' uit 1856, oprichter van Duisburgs vierde hoogovenbedrijf, heeft op dit punt zijn naam mee, maar meer Hollands valt er ook niet over te vertellen.⁴² De door Nederlanders opgerichte 'Aetna' zou een hoogoven bouwen; daar is verder nooit meer iets van vernomen. Een succesvoller verhaal biedt Witten, het stadje dat de Nederlandse bewoners van het slot Steinhausen zo'n mooi uitzicht bood van dampende fabrieksschoorstenen.

Geweren voor Pruisen

Witten is één van die voorbeelden van kleine plaatsjes in het Ruhrgebied, met niet meer dan een kermis als jaarlijks hoogtepunt, die meegenomen werden in de grote golf van industriële ontwikkeling. In de loop van de negentiende eeuw telde het, alleen al in de staal, zestig levenskrachtige industrieën.⁴³ Tot de grote staalbedrijven hoorden 'Berger & Co' en de 'Steinhauser Hütte'. De eerste, een staalgieterij, werd op 20 september 1853 opgericht en op 10 juli 1854 in bijzijn van Schimmelpenninck feestelijk geopend. De tweede, een puddel-, wals- en smederijfabriek, werd in november 1855 opgericht en uitgebreid in de zomer van 1856. Beide groeiden snel. Zij horen thuis in de rij van de voor heel het Ruhrgebied belangrijke initiatieven.⁴⁴ De familie Berger is een van de 'Gründer'-families uit de Duitse industriële geschiedenis, door huwelijk ook weer verbonden met andere industriefamilies: Lohmann, Brand en Harkort. Carl Ludwig Berger (1794-1871) was de drijvende kracht achter de gietstaalfabriek. Zoals bij meer van de grote industrieën van die dagen zijn daar allerlei experimenten in achterkamertjes aan voorafgegaan op zoek naar de samenstelling van een staal dat met het Engelse staal zou kunnen concurreren. Het duister gestook in huize Berger gaf Carl Berger een tijd lang de reputatie van valsemunterij.⁴⁵

De financiële steun voor de nieuwe fabriek kwam van Van Braam en van Den Tex. De familie Berger droeg de helft van het kapitaal bij, de twee Hollanders respectievelijk een derde en een zesde. In het oprichtingscontract verplichtten de firmanten zich tot geheimhouding: 'Es verpflichten sich alle drei Gesellschäftler gegeneinander auf ihr Wort und als Männer von Ehre, das Geheimnis niemandem ausser der Gesellschaft mitzuteilen, auch während der Zeitdauer dieses Kontraktes kein anderes Geschäft in Gussstahl zu gründen, noch sich bei einem solchen zu beteiligen.' De steenkolen die de nieuwe fabriek zal verstoken, moeten van de mijnen 'Theresia' en 'Nachtigall' worden betrokken.⁴⁶

Het stadje Witten gezien vanaf de zuidelijke oever van de Ruhr, 1859. Lithografie van W. Riefstahl.

‘Berger & Co’ is het voorbeeld van een bedrijf dat de crisis overleefde dankzij een uitzonderlijk product. Het kreeg snel een goede naam met de fabricage van sabels, maar specialiseerde zich in geweerlopen en artillerieonderdelen. Wat ‘Krupp’ was voor de kanonnen, was ‘Berger & Co’ voor de geweren, volgens een tijdgenoot. Dit was te danken aan de ontwikkeling van het achterladergeweer, het zogenaamde Zündnadel-geweer door ingenieur Nicolaus von Dreyse, een wapen dat vanaf 1848 tot de standaarduitrusting van het Pruisische leger hoorde. Met de, wat later door ‘Berger & Co’ ontwikkelde verbetering van de geweerloop – gietijzer in plaats van smeedijzer – vormde dat een wapen met een tot dien ongekende vuurkracht en precisie, een doorbraak in de wapenindustrie. Het Pruisische leger kreeg een wapen in handen dat een overwicht gaf op iedere tegenstander – en zo, mag je wel zeggen, droeg Nederlands kapitaal indirect bij aan de suprematie van Pruisen. De Pruisische overheid werd een goede klant van ‘Berger & Co’.⁴⁷

Kort na de oprichting van de gietstaalfabriek richtte Carl Berger samen met Van Braam de ‘Steinhauser Hütte’ op. Tot de ‘Inhaber der Firma’ hoorden in 1858 onder anderen Carl Berger junior, C.J.A. den Tex, Louis Weber en Gerrit Vriese.⁴⁸ De laatste nam aan het einde van zijn leven nog slechts wantrouwend en mopperend deel aan het Duitse avontuur. ‘Ze moeten niet denken dat wij tot de ellebogen in het geld leggen’, klaagt hij in een brief aan zijn schoonzoon.⁴⁹ Dat wantrouwen was niet helemaal onterecht zoals in het geval van de ‘Aetna’ zou blijken.

Witten had zijn fabrieken; maar van een hoogoven is het nooit gekomen. Het in 1856 opgerichte hoogovenbedrijf de ‘Aetna’ had zich binnen een vertrouwde kring van familie- en vriendenrelaties kunnen vestigen – er was hiervoor een stuk grond gekocht in het dicht bij Witten gelegen Herbede. Tot de oprichters hoorden een nieuwe generatie: Jan Andries van Braam (1833-1904) en Willem Vriese (1826-1873), de oudste zoon van Gerrit Vriese.⁵⁰ Maar de weinige bewaard gebleven sporen van de historie van de ‘Aetna’ duiden op een fiasco. Aandeelhouder Sibbe Speelman is een rechtszaak begonnen tegen Vriese junior wegens misbruik van zijn machtiging; Vriese zou hem een valse voorstelling van zaken hebben gegeven omtrent de voltekening van het maatschappelijk vermogen.⁵¹ Van Braam junior duikt in 1860 berooid in New York op: Den Tex stuurt hem vermanende brieven en geld zodat hij een nieuw leven op kan bouwen als fotograaf.⁵² Ook dit soort verhalen horen bij een ‘Gründerzeit’.

Boren in drijfzand

Van Braam moet aan het einde van zijn leven, toen hij als miljonair stierf, met gemengde gevoelens op zijn Duitse acties hebben teruggezien. Het kan niet

Zelfportret J.J. van Braam, tekening en profil.

anders zijn dan dat het debacle met de 'Aetna' een grote teleurstelling is geweest. Het blijft raden of dit de reden was dat hij zijn deel van het Duitse kasteel verkocht aan de echtgenote van Den Tex, Anna Mathilde Vriese, die datzelfde jaar haar vaders aandeel in het goed had geërfd. Hiermee was Van Braam ook zijn Duitse adres kwijt, maar de tijd was er ook niet naar om nieuwe ondernemingen op te richten; het waren jaren van overleven.

De 'Vulkan' moest het werk als hoogovenbedrijf in 1858 al weer staken; van de korte bedrijfsgeschiedenis zijn nauwelijks stukken bewaard. Uit wat er over de 'Vulkan' is geschreven lijkt mij dat het stilleggen van de hoogovens geen andere oorzaak had dan voor zoveel ondernemingen gold: te veel optimisme in het begin en daarna te weinig reserves om de onvermijdelijke tegenslagen te kunnen incasseren. De slaande ruzie tussen algemeen directeur en technisch directeur zal ook geen stimulans zijn geweest voor de aandeelhouders om nog méér geld in de 'Vulkan' te steken.

Na het stilleggen van de hoogovens van de 'Vulkan' richtte de onderneming zijn energie op het aanboren van de kolenlagen op het terrein – het was die synergie van kolen en staal waar immers zo veel van verwacht werd. Maar bij het boren van de mijn 'Java' stuitte men eerst op lagen drijfzand; toen waren de middelen helemaal op en de NV werd een jaar later failliet verklaard.⁵³

De 'Holland' kan daarentegen als een voorbeeld gelden van een bedrijf dat het door het geduld van zijn aandeelhouders redde. Want aan het einde van de jaren vijftig kwam het ook in de problemen. Een bedrijfsbericht van 22 december 1859 geeft een overzicht van de stand van zaken. Het maatschappelijk vermogen van een half miljoen Thaler was in de eerste plaats nodig geweest voor de aankoop van de grond, en bleek daarna, als gevolg van de voortdurende wateroverlast, ontoereikend voor de bouw van de twee geplande mijnschachten. Het werk moest worden stilgelegd en de arbeiders ontslagen. Maar intussen, meldt het bestuur, is er een statutenwijziging aangenomen die de verhoging van het stamkapitaal tot 850.000 mogelijk maakt, en er is voor 255.000 aan Prioriteitsaandelen getekend. Het wachten is nog op de koninklijke goedkeuring voor deze statutenwijziging, maar het bestuur wil doorgaan. Voor het verder boren is nog een maand of zes, zeven nodig; tegen het einde van het volgende jaar wordt een goede kolenproductie verwacht; 'er is geen twijfel mogelijk dat onze velden bijzonder rijk zijn'.⁵⁴

Van de 'Holland' is een archief bewaard gebleven en is de bedrijfsgeschiedenis in grote lijnen bekend. Uit steekproeven in het 'Holland'-archief en dat van de belangenvereniging van mijnbouweigenaren, de 'Verein von Bergbauliche Interessen'⁵⁵ valt op te maken hoe het wel en wee van het bedrijf afhing van de Nederlandse markt en de Nederlandse spoorwegen.

Het bleek niet makkelijk nieuw geld aan te trekken. Het bankiershuis Von

Ranzow refereert in een brief uit 1860 aan de netelige situatie waarin de Maatschappij de Holland zich twee jaar tevoren bevond, en hoe een aantal aandeelhouders ter vergadering zich garant hebben gesteld voor het ontbrekende bedrag van de prioriteitslening. Op hen moet nu een beroep worden gedaan. Dat zijn de heren Eduard Vos, J.L. van Toll, F. de Wildt, Manger Muntz p/o d'Ablaing van Giessenburg, D. Terwindt, J.J. v Braam, Roukens, H.W. Fromberg, M.C. Verwyde, en Den Tex.⁵⁶ De aandeelhoudersvergaderingen blijven een gemêleerd, niet erg prestigieus gezelschap van veel kleine aandeelhouders uit vooral Amsterdam, Arnhem en omgeving met onderlinge familiebanden.⁵⁷ Tot de belangrijkste hoort de Engelsman E. Doering die, hardnekkig, door weer en wind, grootaandeelhouder bleef. R.C. baron d'Ablaing van Giessenburg, telg uit een geslacht van militairen en hofadel, is jarenlang bestuurslid van de 'Holland' geweest en bezat zelf ijzermijnen in het Siegerland. Hij had een Duitse grootmoeder wier erfgoed aan landerijen bij Hagen en Meiderich wellicht rijk aan kolen is geweest. Daar zijn ook weer Van Braam en Fromberg, beiden jarenlang voorzitter van het bestuur van de 'Holland'. Verder heeft het krediet van Fop Smit, de scheepsbouwer uit Kinderdijk, en Den Tex (respectievelijk 100.000 en 30.000 Thaler) het bedrijf door zijn moeilijke jaren heen geholpen.⁵⁸ Opvallend is de afwezigheid van de grote namen uit de Amsterdamse geldwereld. Geen firmanten van Hope & Co, geen Borski's; ook niet de bankier Jan den Tex-Bondt, of een telg van de aanverwante familie Fock.⁵⁹

Uit de agenda's van Den Tex maak ik op dat hij zich bezighield met de plaatsing van de prioriteitsaandelen in Amsterdamse kring; zijn negenjarig dochtertje Cornelia hielp met het schrijven. Den Tex kwam regelmatig op de 'Sociëteit' en de 'Nieuwe Club' en andere plaatsen die er toe doen; hij kende iedereen, maar dat was niet voldoende. Het is of je uit de Amsterdamse clubfauteuils een spottend gemompel hoort over die Duitse luchtkastelen van Van Braam en Den Tex. Typisch Amsterdams of typisch Nederlands is dit beeld overigens niet; zowel het intieme karakter als de scepsis past bij die tijd. Kapitaalverschaffing bevond zich in een overgangsstadium van het ons-kent-ons naar onpersoonlijker structuren en was in deze crisisjaren hoe dan ook een moeilijke zaak.⁶⁰ Op een paar – Nederlandse – uitzonderingen op de algemene scepsis kom ik later terug.

Een zaak van geduld

Eindelijk, negen jaar na de oprichting in 1855, acht jaar nadat er een begin werd gemaakt met de eerste mijnschacht, keerde de NV 'Holland' voor het eerst een dividend uit. Het bedroeg 3,45 procent. Daarna ging het, volgens een overzicht in het jaarverslag van 1877, snel opwaarts, tot de top in 1873 van 38

procent. De 'Holland' had het gered. In 1877 werd de op de 'Holland 3' nieuw geboorde schacht naar Van Braam genoemd.⁶¹

Het was een kwestie van geduld. Zoals de Rotterdamse suikerhandelaar Jan Rueb in 1864 schrijft naar aanleiding van problemen in een andere mijn, de ijzermijn Vahlberg in Siegerland. Hij begint met excuses aan Den Tex omdat hij diens laatste brief niet heeft beantwoord: 'dat ligt aan de Maatschappijveiling die juist 24 mei was en waarbij mijn hersens meer aan de Krawangse Suiker dan aan mijnen dachten. En de Krawangse gaven mij alle reden tot tevredenheid; de mijnen zullen dat ten lange laatste ook doen. Ik blijf er de moed op houden. Mijnen is een zaak van tijd.' Hij voegt er – verrassend voor een suikerhandelaar – een tekeningetje bij van de machines die de problemen geven.⁶²

Voor de 'Vereinigde Nachtigall Tiefbau' waren de jaren vijftig, na de bouw van de nieuwe schacht 'Neptunus', en de jaren zestig jaren van voorspoed. Daarna kwam de mijnonderneming in de problemen, doordat de noodzaak steeds dieper te gaan om de productie op peil te houden, immer stijgende kosten van de wateroverlast, de eeuwige plaag van het mijnbouwbedrijf, met zich meebracht. In 1884, het jaar van Van Braams dood, volgde een consolidatie met de mijn 'Helena', maar dat bleek een oplossing van korte duur. Het oudste mijnbouwgebied van de Ruhr raakte uitgeput, terwijl het Noordelijk Ruhrgebied zich verder ontwikkelde – de zogenaamde 'Nordwanderung' van de mijnbouw.⁶³

Van de twee semi-Hollandse metaalindustrieën in Witten was de gietstaalfabriek 'Berger & Co' de meest vitale. Het product genoot een internationale faam en werd behalve door de koninklijke Pruisische geweerfabrieken door bijna alle Europese staten afgenomen, met uitzondering van Frankrijk. Vanaf zijn oprichting in de tijd van de Krim-oorlog (1853-1856) varieerde het succes van het bedrijf met de wisselvalligheid van de Europese verhoudingen. In 1870 schrijft Louis Berger in een memorandum: 'De vier hoogtepunten in ons industrieel bestaan zijn: de toepassing van ons staal in de geweerfabrieken van Pruisen (1857), de leveringen aan Oostenrijk (1862), de Russische bestellingen (1862-64) en de algemene invoering van achterladers, (1867-69). Dit zijn de zaken die ons tot onze huidige hoogte hebben gebracht.'⁶⁴ Binnenlands botsten de Bergers, die uitgesproken liberalen waren, met de regering in Berlijn, wat de fabriek vijf jaar lang de Pruisische orders scheelde. Maar dat is een verhaal apart.

In 1874 is 'Berger & Co' opgegaan in een groter geheel: de nieuwe 'AG Gusstahl und Waffenfabrik Witten'. De Deutsche Unionsbank uit Berlijn werd de belangrijkste aandeelhouder, de vroegere firmanten bleven belanghebbenden en Van Braam bleef betrokken bij de nieuwe NV als vice-voorzitter van de Raad van Commissarissen (*Aufsichtrath*). Het dieptepunt in de geschiedenis van de onderneming kwam in 1881, een paar jaar voor zijn dood, toen er grote tegenslagen kwamen in de afzet van de nieuwe, eigen, wapenproductie, die van

het Martini-Henry geweer. Maar de staalfabriek is tot op heden, binnen grotere, wisselende verbanden blijven voortbestaan en maakt nu onderdeel uit van het Thyssen-concern.

De 'Steinhauser Hütte' is volgens de plaatselijke geschiedschrijving onder een slecht gesternte geboren. De problemen begonnen al bij de eerste grote order, die voor de spoorbrug bij Keulen, wat de krachten van het jonge bedrijf te boven ging. Een deel van de order moest, met verlies, aan concurrenten worden uitbesteed. In de jaren zeventig werd het bedrijf meegesleept in de algemene recessie in de staal en in 1877 failliet verklaard.⁶⁵ Daarna is de fabriek in uitgekleden vorm nog een tijdlang voortgezet, mét krediet van Van Braam lijkt het, want deze had bij zijn dood in 1884 nog aandelen en een vordering op de 'Wittener Walzwerk'.

Een werkzaam leven

'Een man die zijn zeer aanzienlijk vermogen steeds beschikbaar had voor ondernemingen die handel en nijverheid bevorderen', zegt het in memoriam van Van Braam in de *Arnhemsche Courant* van 19 januari 1884. 'Een borstziekte maakte een einde aan Van Braams nuttig en werkzaam leven', schrijft de krant, 'maar tot in het laatste jaar bleef hij onvermoeibaar werkzaam en maakte nog bij herhaling buitenlandse reizen in het belang der ondernemingen waarbij hij betrokken was.' De overledene wordt verder geprezen om 'zijn helderen blik, grote kennis, scherpzinnig vernuft, eenvoudigheid en welwillendheid'.⁶⁶

Armer is Van Braam er niet op geworden en ook niet spectaculair rijker. In de veertig jaar van zijn tweede huwelijk, die bijna synchroon lopen met zijn Nederlands-Duits leven, is het gezamenlijk vermogen van de twee echtgenoten verdubbeld van een half tot een heel miljoen. Het Duitse deel in de uitstaande leningen en in de effectenportefeuille is ruim een vijfde; het grootste deel van het vermogen is uitgeleend aan de zes kinderen van Van Braam.⁶⁷

Was Van Braam nu eigenlijk een voor zijn tijd bijzondere Nederlander of was hij een voor Duitsland bijzondere ondernemerspersoonlijkheid? Of meer algemeen: is deze geschiedenis voor Nederland van waarde of voor Duitsland? Uit Duitse publicaties over de eerste 'Gründerzeit' vangen we niet de geringste fluistering op omtrent Van Braam of een van de andere bovengenoemde Nederlanders als een uitzonderlijk ondernemer. Hun namen, als ze al genoemd worden, zijn een zaak van zeldzame voetnoten, als een deelnemer aan een nieuwe onderneming of desnoods als naam van een mijnschacht. Dit in tegenstelling tot, bijvoorbeeld, sommige leden van de familie Von Elverveldt en Berger. Of om een buitenlander te noemen, de Ier William Thomas Mulvany, de oprichter van de mijnbouwondernemingen 'Shamrock' en 'Hibernia', vlakbij de 'Holland'

gelegen. Hij stak niet alleen zijn geld in de mijnbouw, maar wijdde er ook zijn leven aan.⁶⁸

Voorlopig kan ik van de Nederlandse ondernemersinbreng alleen de financiële kant vaststellen, met het vermoeden dat er een visie is geweest die verder ging dan het lot van de afzonderlijke ondernemingen. Het totaal aan Nederlandse miljoenen zal nooit precies vast te stellen zijn en wat ik aan initiatieven kan traceren blijkt altijd gekoppeld te zijn aan Duits ondernemerschap. Ook de erg 'Hollandse' ondernemingen zijn niet exclusief Hollands. Omgekeerd kun je ook de vraag stellen wat de invloed is geweest van deze Duitse avonturen op het ondernemerschap in Nederland.

Ik heb tot nu toe geen aanwijzingen dat de investeerders die hun geld staken in de eerste jaren van de 'Vulkan' of de 'Holland' dat ooit als groep in enige Nederlandse onderneming hebben gedaan. Wat mij wel is opgevallen zijn de personen zoals Van Braam wier namen ik ook na de crisis van 1857 blijf tegenkomen, niet alleen bij de al genoemde ondernemingen. 'Von Pabst' is mogelijk de latere burgemeester van Arnhem. 'A.J. Bik, Rentner, Amsterdam' moet de oud-Indischman zijn, voormalig assistent-resident op Java, die het stuk Noord-Hollandse duinen had gekocht waar later het Noordzeekanaal doorheen zou worden gegraven.⁶⁹ En die mede-oprichter was van een maatschappij tot ontginning van petroleumbronnen in Nederlands-Indië, in 1866, twintig jaar voor de oprichting van de Dordtsche Petroleummaatschappij.⁷⁰ Er is de suikerhandelaar Rueb, waarvan een brief aan Den Tex over aankoop van een mijn (samen met Van Braam) een grote vertrouwdeheid met dit soort zaken suggereert: 'Bedenkt daar allerlei constructies voor die ook in overeenstemming moeten zijn met de Pruisische wetten op de Gewerbeschaffen. Behalve dit dient U te weten dat al die heren zo vol vertrouwen nu reeds sedert 6 jaar in mij hebben, dat zij mij altijd voor alles laten zorgen, en heer en meester laten.'⁷¹ Uit Rotterdam komt ook de reder Ruys, uit Amsterdam de commissionair Huijsinga en Christiaan Pieter van Eeghen. En niet als minste de overgrootvader waarmee dit onderzoek begon; C.J.A. den Tex, als financier een nog ondernemender en succesvoller man dan Van Braam.

Het intrigeert me, dit clubje heren – sommigen worden in officiële stukken 'renteniers' genoemd – dat bezig blijft met zijn Duitse zaken nadat de verwachtingen van snelle speculatieve winsten de bodem zijn ingeslagen. Ik opper dat verder onderzoek naar de levensloop van ieder afzonderlijk een bijdrage zou kunnen leveren aan een optimistischer beeld van het negentiende-eeuwse Nederlandse ondernemerschap. Zoals experimenten met ijzer in Duitse schuurtjes voorafgingen aan de bloei van een staalindustrie, zo zou Van Braams Duitse bevlieging thuis kunnen horen in de incubatietijd van Nederlands eigen industriële bloei.

De werknemers van de mijn Helene Nachtigall, 1880.

Noten

- ¹ Persoonlijk archief Julius Römheld, Archief Thyssen Ag (TA) te Duisburg, archief Friedrich Wilhelm-Hütte (1811-1969) (FWH) 421.
- ² Ibidem, 419.
- ³ *Essener Zeitung* 4-12-1868, geciteerd in Kurt Bloemers, *William Thomas Mulvany* (Essen 1922) 57.
- ⁴ H.P.G. Quack, *Herinneringen uit de levensjaren van Mr. H.P.G. Quack 1834-1914* (Amsterdam 1913/Nijmegen 1977) 93-95; Joh. de Vries, 'De problematiek der Duits-Nederlandse economische betrekkingen in de 19e eeuw', *Tijdschrift voor geschiedenis* 78 (1965) 30; A. Beening, *Onder de vleugels van de adelaar. De Duitse buitenlandse politiek tav Nederland in de periode 1890-1914* (diss. 1994) 106-107. (Met dank voor informatie aan dr. A. Beening, Amsterdam, prof. Rainer Fremdling, Groningen, en prof. Joh. de Vries.)
- ⁵ W. Abelshauer, e.a., *Das Ruhrgebiet im Industriezeitalter. Geschichte und Entwicklung* deel I (Düsseldorf 1990) 214-215, 266; Leo Kluitmann, *Der gewerbliche Geld und Kapitalverkehr im Ruhrgebiet im 19. Jahrhundert, Veröffentlichungen des Archivs für Rheinisch-Westfälische Wirtschaftsgeschichte* (Keulen 1931) 68-69; Fritz Krieger, *Die Wirtschaftliche Verflechtung des Unterruhr-gebietes mit den Niederlanden* (Emsdetten 1935) 31.
- ⁶ Kluitmann, *Der gewerbliche Geld und Kapitalverkehr* (noot 5), 68.
- ⁷ Paul Wiel, *Wirtschaftsgeschichte des Ruhrgebietes* (Essen 1970) 113.
- ⁸ Kluitmann, *Der gewerbliche Geld und Kapitalverkehr* (noot 5), 54.
- ⁹ Abelshauer, *Das Ruhrgebiet* (noot 5), 214-215. Vgl. Richard Tilly, *Kapital, Staat und sozialer Protest in der deutschen Industrialisierung* (Göttingen 1980) 71-76.
- ¹⁰ Kluitmann, *Der gewerbliche Geld und Kapitalverkehr* (noot 5), 92-94.
- ¹¹ Wiel, *Wirtschaftsgeschichte* (noot 7), 114-117; Abelshauer, *Das Ruhrgebiet* (noot 5), 217, 270-271; David F. Crew, *Town in the Ruhr. A social history of Bochum, 1860-1914* (New York 1979) 23-43.
- ¹² Kluitmann, *Der gewerbliche Geld und Kapitalverkehr* (noot 5), 97-100. Zie ook Lothar Gall, *Krupp, der Aufstieg eines Industrieimperiums* (Berlijn 2000).
- ¹³ Joachim Huske, *Die Steinkohlenzechen im Ruhrgebiet. Daten und Fakten von den Anfängen bis 1997* (Bochum 1998) 10.
- ¹⁴ Voor een overzicht van de in 1957 nog bestaande ondernemingen met de geschiedenis van de eigendomsverhoudingen zie Gerard Gebhardt, *Ruhrbergbau, Geschichte, Aufbau und Verflechtung seiner Gesellschaften und Organisationen* (Essen 1957). In principe moeten de stukken van naamloze vennootschappen, die de plicht tot verslaggeving hebben, in de staatsarchieven aanwezig zijn. Statuten en statutenwijzigingen van nieuw opgerichte NV's werden in de Pruisische staatscourant gepubliceerd, met de namen van het bestuur, dat ook vaak voor een deel van het maatschappelijk vermogen (*Grundkapital*) verantwoordelijk was.
- ¹⁵ Aanwijzingen voor Nederlandse investeringen in het Siegerland komen uit de agenda-notities en correspondentie van C.J.A. den Tex en zijn Memorie van Successie: Familiearchief Den Tex-Bondt, Gemeentearchief Amsterdam (GAA), Particuliere Archieven 199 en 199a; correspondentie Den Tex, afdeling Handschriften van de Universiteitsbibliotheek Amsterdam; Rijksarchief in Noord-Holland, Successiememories 1818-1900, inv. nr. 1038, kantoor Amsterdam 2, memorie van successie C.J.A. den Tex, overleden 6-12-1882, en 163.836 (suppletoire memorie). Dit wordt voor een deel bevestigd door onderzoek van Norbert Langenbach te Ottershagen, *Lexicon über Mutungen und Verleihungen von Grubenfeldern im Kreis Altenkirchen*, een eigen uitgave van 1998. Deze publicatie bevindt zich o.a. in de bibliotheek van de Universiteit te Keulen, het Kreisarchiv te Altenkirchen en het Archiv Oberschloss Siegen te Siegen. Een artikel van zijn hand, 'Holländische Investoren im hiesigen Montanwesen' zal verschijnen in het *Heimatjahrbuch des Kreises Altenkirchen*, 2004.

¹⁶ W.A. Baud, *De semi-officiële en particuliere briefwisseling tussen J.C. Baud en J.J. Rochussen, 1845-1851* (Den Haag 1983). Baud: deel III, 205; Rochussen: deel II, 313.

¹⁷ *Nederlands Patriciaat* 63 (1949). Van Braams zuster Ursula Suzanna huwde Baud; zelf trouwde hij in 1842 Bauds dochter Catharina – zijn tweede huwelijk.

¹⁸ Zie: *Verslag van de toestand der gemeente*, over de jaren 1851-1883. De necrologie van Van Braam in de *Arnhemse Courant* vermeldt abusievelijk dat hij van 1851 tot zijn zeventigste raadslid was.

¹⁹ Wim Lavooy, *Twee eeuwen bouwen aan Arnhem* (Zutphen 1990) 25; idem, *Gebouwd in Arnhem* (Zutphen 1990) 12, 47, 50-51, 61. *Arnhemse Courant* 4-9-1882.

²⁰ Koopakte Steinhausen: notariële akte 28 juni 1851, Notaris Natorp, Bochum; deze akte bevindt zich in het archief familie Von Elverfeldt, Schloss Canstein bij Marsberg. Kopieën van dit archief bevinden zich sinds kort in het Staatsarchief in Münster.

²¹ Abelshauer, *Das Ruhrgebiet* (noot 5), 207-210; W.O. Henderson, *The State and the Industrial Revolution in Prussia, 1740-1870* (Liverpool 1958) 30-41. Ralf Volkert, *Geschichte des märkischen Steinkohlenbergbaus. Von den Anfängen bis zur Bergrechtsreform 1865* (Stadt Witten 1992) hoofdstuk 3.

²² Kluitmann, *Der gewerbliche Geld und Kapitalverkehr* (noot 5), 72-77.

²³ Ibidem, 46-48.

²⁴ Het best gedocumenteerde overzicht van de geschiedenis van de mijn Nachtigall staat in het artikel van Karl Ditt, 'Aufstieg und Niedergang der Ruhrtalbergbaus. Die Zeche Nachtigall in Bommern bei Witten 1714-1892', dat eind 2003 verschijnt in *Märkischen Jahrbuch für Geschichte* 103 (2003) ter begeleiding van de opening van het aan de Nachtigall gewijde museum op het terrein van de vroegere mijn, als dépendance van het Westfälisches Industriemuseum in Dortmund. Ditts belangrijkste bronnen zijn het Oberbergamt-archief Dortmund in het Staatsarchief in Münster voor de overheidsstukken, en het Von Elverfeldt-archief voor stukken van vóór 1851. Van de decennia na 1851, de tijd van het Hollandse eigendom, is echter weinig bewaard gebleven.

²⁵ GAA, Archief Chirurgijngilde, 366 nr. 258, Register van het Inschrijfboek 1782-1802; CB Genealogie, collectie Blois van Treslong-Prins; GAA, PA Familie den Tex-Bondt, 199. Brieven Gerrit Vriese nr. 25; GAA, Notarieel Archief; acten 20670; notaris Lijndrajer jr.; boedelscheiding Gerrit Vriese 7-5-1862.

²⁶ *Kölnisch Westfälische Wirtschaftsbiografien* (Münster 1974) deel III: *Die Freiherren von Elverfeldt. Ihre Beziehungen zu anderen Bergmannsfamilien und zum Bergbau* (Münster 1974) 105-114; Werner Kroker, 'Bergbau, Verkehr und Unternehmer im Wittener Süden vor der Industrialisierung', *Jahrbuch des Vereins für Orts- und Heimatkunde in der Grafschaft Mark* 92 (1994) 111-188; zie ook: Bruno Sobotka, *Schloss Steinhausen und seine Bewohner* (Witten 1987) en Ditt, 'Aufstieg' (noot 24).

²⁷ Het bedrijfsarchief 'Rheinelbe Bergbau AG Gelsenkirchen' bevindt zich in het Bergbau-Archiv beim Deutschen Bergbau-Museum (BBA) in Bochum, Bestand 41, nrs. 46-47. Er is ook een klein aantal stukken over de 'Holland' in de correspondentie van C.J.A. den Tex: UBA, UVA, Handschriften, Dh 7 a-e 'Bergbau Gesellschaft Holland'.

²⁸ Gebhardt, *Ruhrbergbau* (noot 14), 21, 116, 216.

²⁹ BBA, 41.47.

³⁰ TA, FWF, 419-421 (zie noot 1).

³¹ Günter von Roden, *Geschichte der Stadt Duisburg* (Duisburg 1970) 192.

³² Abelshauer, *Das Ruhrgebiet* (noot 5), 263.

³³ Ibidem, 264-265.

³⁴ Kluitmann, *Der gewerbliche Geld und Kapitalverkehr* (noot 5), 78.

³⁵ TA, FWH, 421 (zie noot 1).

³⁶ Wiel, *Wirtschaftsgeschichte* (noot 7), 338-339.

³⁷ TA, FHW, 421.

³⁸ Maureen Callahan, *The harbor barons, political and commercial elites and the development of the port of Rotterdam 1824-1892* (typeset. University of Princeton 1981). Met dank aan P.Th. van de Laar.

³⁹ BBA 41.47.

⁴⁰ W.M.M. Huetink, *Arnhem, Haagje van het Oosten* (Utrecht 1991) 11-17.

⁴¹ De 'Gelria' was opgericht voor diepte-investeringen in de mijn Kandanghauer. Bron: *Gesetzliche Sammlung für die Königlichen Preussischen Staaten*, jaargang 1858, nr. 36, 413. Zie ook Huske, *Die Steinkohlenzechen* (noot 13). Op het terrein van de 'Gelria' heeft zich een mijnschacht 'Rochussen' bevonden.

⁴² De Deutsch Holländische Aktienverein für Hüttenbetrieb und Bergbau, uit 1856, richtte de Johanneshütte op, het vierde hoogovenbedrijf bij Duisburg. In het Staatsarchief in Düsseldorf berusten o.a. de oprichtingsakte van 1856 en een lijst van aandeelhouders uit 1859. Daaruit valt niets op te maken dat op een substantiële Nederlandse inbreng zou wijzen (Hauptstaats Archiv, Regierung Düsseldorf (HstAD) Bestand Regierung Düsseldorf, nr. 2143). Zie ook Von Roden, *Duisburg* (noot 31), 193.

⁴³ F. Blome, *Witten und seine Umgebung*, waaruit van Schmitt 'Handel und Industrie der Stadt Witten' (Witten 1926). Gerrit Haren, *Geschichte der Stadt Witten* (Witten 1924). Fr. Wilh. August Pott, *Geschichte der Stadt Witten* (Witten 1924). 'Witten, Werden und Weg einer Stadt', *Jahrbuch des Vereins für Orts und Heimatkunde in der Grafschaft Mark* (Witten 1961).

⁴⁴ Abelshauer, *Das Ruhrgebiet* (noot 5), 257, 259.

⁴⁵ Gedenkboek *Gussstahlwerk Witten* (Witten 1904) 4. Beste samenvatting van de geschiedenis van de firma Berger & Co en de daaruit voortgekomen Gussstahlwerk Witten is de inleiding door Ralf Stremmel bij de inventaris van het familiearchief Berger, N 24 en het bedrijfsarchief Gussstahlwerk Witten, F81, in het Westfälisches Wirtschaftsarchiv (WWA) in Dortmund. Voor Berger & Co is het Berger-archief de belangrijkste bron. Er zijn twee gedenkboeken met bedrijfsgeschiedenis, uit 1904 en 1954 (respectievelijk WWA F 5902 en WWA F 571). Voor de familie Berger zie ook de *Neue Deutsche Biografie* deel II (Berlijn 1955) 81-82. Manfred Rasch, 'Geschichte der Ruhrstahl Gruppe' in de inleiding van de inventaris van het desbetreffende archief in het Thyssenarchief (TA RsgR) geeft ook de geschiedenis van het Wittener bedrijf; de archiefstukken van voor 1930 bevinden zich echter in Dortmund.

⁴⁶ WWA, N 24, nr. 103.

⁴⁷ Over het Zündnadelgeweer: Plönnies, geciteerd in het Gedenkboek van 1904 (zie noot 45) 7. Stremmel (zie noot 45), 4-7; W. Eckhardt en O. Morawietz, *Die Handwaffen des brandenburgisch-preussisch-deutschen Heeres 1640-1945* (Hamburg 1957) 100-121. (Met dank aan J.P. Puype, Legermuseum Delft.)

⁴⁸ WWA, archief Harkort-Kamp & Co F1-1262. Het bedrijfsarchief van de Steinhauser Hütte is niet bewaard gebleven. Wel zijn er stukken de SH betreffende in bovengenoemd archief en in het familiearchief Berger.

⁴⁹ Brieven van vrienden en familie aan C.J.A. den Tex, 1840-1857; GAA, PA 199, nr. 16.

⁵⁰ De prospectus van de 'Aetna': GAA, Personalialia C.J.A. den Tex. Andere stukken: GAA, Archief van Pibo Antonius, Antonius en Pibo Antonius Brugmans, stadsadvocaten 1800-1891, archief 86, inv. nr. 31. De 'Aetna' is op 13 juli 1856 opgericht. De oprichters zijn onder anderen Baud, Rochussen en Ruys.

⁵¹ GAA, archief Brugmans, archief 86, inv. nr. 33, november 1858.

⁵² GAA, PA 199, inv. nr. 16: Brieven van familie en vrienden C.J.A. den Tex. De 'Aetna' wordt nog vermeld in de *Zeitung für das Deutsche Bergwerks und Hüttenwesen* 30-6-1859.

⁵³ In 1860 is de 'Vulkan AG für Hütten und Bergbau' geliquideerd. Zowel het hoogovenbedrijf als de exploitatie van de mijn 'Java' worden later, onder wisselende eigenaren, voortgezet. De eerstvolgende eigenaar van de 'Vulkan' met zijn ijzermijnen in Siegen is, in 1865, een overwegend

Engelse groep onder leiding van William Thomas Mulvany. De 'Java' kon pas in 1912 met succes geëxploiteerd worden (zie o.a. Von Roden, *Duisburg* (noot 31), 192-198; Huske, *Die Steinkohlenzechen* (noot 13), 539).

⁵⁴ Bedrijfsbericht de 'Holland', BBA 41.63.

⁵⁵ BBA, Verein Bergbauliche Interessen im Oberbergamtsbezirk Dortmund, bestand 16 nr. 59.

⁵⁶ UBA, UVA, Handschriften, correspondentie C.J.A. den Tex, Dh 7 a-e Bergbau Gesellschaft Holland 1860-1863. Brief van Von Ranzow & Cie aan Den Tex, Arnhem, 21 augustus 1860.

⁵⁷ UBA, UVA, Handschriften, correspondentie C.J.A. den Tex, Dh 7 nr. e, verslag van 26 januari 1860.

⁵⁸ BBA, 41.49-53.

⁵⁹ Voor de 'grote namen', zie: Joost Jonker, *Merchants, Bankers, Middlemen. The Amsterdam money market during the first half of the 19th century* (Amsterdam 1996).

⁶⁰ Tilly, *Kapital* (noot 9), 47-54.

⁶¹ Jaarverslag 1877 BBA 41.63. De 'Holland' verdultste in de loop der jaren zeventig geleidelijk met veel, meest kleine, Duitse aandeelhouders, en later banken.

⁶² UBA, UVA, Handschriften, correspondentie C.J.A. den Tex, Dh 1, a-ad, Mijnwerken Vahlberg en Nagtigall.

⁶³ Wiel, *Wirtschaftsgeschichte* (noot 7), 179; Huske, *Die Steinkohlenzechen* (noot 13), 696-697; Ditt, 'Aufstieg' (noot 24).

⁶⁴ Stremmel (noot 45), 4-9; Gedenkboek van 1904 (zie noot 45). Citaat Louis Berger: WWA 42 nr. 54.

⁶⁵ Pott, *Geschichte der Stadt Witten* (noot 43), 214-215.

⁶⁶ *Arnhemse Courant* 19-1-1884.

⁶⁷ Rijksarchief in Gelderland, Successiememories, Arnhem, inv. nr. 22 (oud 115) Memorie van Successie J.J. van Braam, overleden 17 januari 1884.

⁶⁸ Toni Pierenkemper, *Die westfälischen Schwerindustriellen 1852-1913* (Göttingen 1990); Bloemers, *William Thomas Mulvany* (noot 3).

⁶⁹ *Nederlands Patriciaat* 62 (1948) Adrianus Johannes 1790-1872; *Encyclopedie Nederlandsch-Indië* 1917, deel I, 302-303; Archiefdienst voor Kennemerland (AvK) Haarlem, niet-geïnterviewd archief familie Bik; AvK, archief Maatschappij de Breesaap, inv. nr. 704-32.

⁷⁰ Algemeen Rijksarchief, familiearchief Bik, inv. nr. 2.21.024, Prospectus 'Maatschappij tot ontginning van Petroleumbronnen in Nederlands Indië', 1866.

⁷¹ Waarschijnlijk Jan Rueb (107-1871), makelaar in suiker te Rotterdam, zie ook Callahan, *Harbor barons* (noot 38) en UBA, UVA, Handschriften, correspondentie C.J.A. den Tex, Dh 1-0.

Ursula den Tex, Stationsweg 18, 1382 AB Weesp.